

Ulema-Siyaset ilişkilerine dair
önemli bir metin:

İsmail KARA

Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak

I

Osmanlı ıslahat hareketlerinin ilmiye sınıfı üzerindeki etkileri ile ilmiye sınıfının yeni gelişmeler karşısında muvafık, muhalif veya paralel tavırları ve değişik yollardan akarak gelen, seyreden, yoğunlaşan, karmaşıklaşan bu ilişkilerin seyri ve neticeleri konusunda yeterli bir bilgilendirme düzeyine ve yorumlama kapasitesine ulaştığımız herhalde söylenemez. Akademik yetersizlikler, sosyal ilimlerin çelimsizliği ve psikolojik sâikler yanında işin tabiatından gelen zorluklar da var. İlmiye sınıfı terkiibini telaffuz ettiğimiz andan itibaren çok geniş bir alana adım attığımız açıktır. Her şeyden önce Osmanlı Devleti’ni taşıyan Saray, Yeniçeri Ocağı ve İlmiye sacayağını hatırlamak gerekir. Bir tarafta müesseseler var; Şeyhulislamlık, kazaskerlikler, kadılık, medreseler, nakibu'l-şraflık..., ikinci derecede vakıflar, beledi hizmetler. Bu kurumların saray başta olmak üzere diğer kurumlarla zaruri veya dolaylı ilişkileri sözkonusu. Hukuk mantığını oluşturan, fetva ve hükümlerle fıkıh ve mevzuatı yorumlayan ve adaleti tevzi eden büyük ölçüde ilmiye sınıfı. Diğer tarafta ilmiye sınıfının medreseler, camiler vasıtasıyla bilgiyi (giderek kültürü) tanımlama, edinme, koruma, üretme, yayma ve aktarma teknikleri ve bu faaliyetlerin zihniyet, toplum vicdanı ve değerler üzerindeki etkileri yer alıyor. ıslahat hareketleriyle birlikte devreye mektepler (“laik okullar”), nizami mahkemeler (“laik mahkemeler”) girmeye başlıyor, dolayısıyla bilgi ve eğitim - öğretim alanında, hukuk ve adalet mantığında çatallaşma, ikili yapılar vücut buluyor. Nazırlıkların teşekkülü (konumuz açısından özellikle Maarif, Adliye, Evkaf nazırlıklarının ihdası), Şeyhulislamlık’la bu yeni kurumlar arasındaki problemler, Darulfünun, medreselerin ıslahı, statü ve itibar kayıpları... Bunlar ve bunlara eklenebilecek birçok tali başlık ıslahat hareketleri ile ilmiye sınıfı ilişkilerinin ne kadar geniş ve henüz yeterince işlenmemiş bir saha olduğunu gösterir.

Bütün bu genişliğe ve problemlere rağmen ıslahat hareketleriyle ilmiye sınıfı ilişkileri çok genel bir çerçevede üç aşamalı olarak ele alınabilir. İlk aşamada Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına (1826) kadar Saray'ın ilmiye sınıfı ile ittifaklar kurma yolunu tercih ettiğini görüyoruz Saray'ın bu davranışı, kendisine karşı bir şekilde durabilecek iki büyük güç merkezini birbirinden ayırmak teşebbüsünden başka bir şey değildi. İلميye sınıfı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sırasında Saray'a açık veya zımnî destek vermekle bir bakıma kendi sonunu da hazırlamış oldu. İkinci merhalede Saray karşısında tek dengeleyici büyük güç olarak kalan ilmiye sınıfının gerilere doğru itilmeye başlandığını, statü kayıplarına uğratıldığını görüyoruz. Osmanlı siyasi aklı modernleşme teşebbüslerinin askeri alanda Yeniçeri Ocağı ile, ilim ve kültür alanında da medreselerle yürütülemeyeceği kanaatına gelmiştir. Üçüncü aşamada çok daha farklı ve müşkil bir hadise ile karşılaşılıyor; bu, ilmiyenin halife-sultana (giderek yönetim tarzına) karşı siyasi muhalefetin yanında yer almaya / yer edinmeye doğru yol almasıdır.¹ (Bu noktada, ulemanın, muhalefetin yanında yer alması niçin farklı ve müşkil bir mesele olsun? İslâm tarihi ulemanın muhalefeti sahneleriyle dolu değil mi? sorularıyla karşılaşabiliriz. Kanaatımızca farklı ve müşkil olan ulemanın muhalefet yapması değil, İslâm tarihi tecrübesi hesaba katıldığında hak ve vazifeleri itibarıyla muhalefeti inşa etmesi ve temellendirmesi gereken ulemanın, bir şekilde oluşan ve meşruluğu çok su götürülen muhalif harekete katılması ve onu meşrulaştırmaya çalışmasıdır. Bu ise aslında ulemanın pasif ve tâli konuma itilmesi ve kendisini de tahrip edecek zeminlerde at oynatmaya yönelmesinden başka bir şey değildir). Bu son aşama yani ilmiye sınıfının taraflardan birinin yanında günlük siyasetin içine bütünüyle dalması, ulemanın da bir şekilde yararlanabileceği yeni vasatların ve güç dengelerinin ortaya çıkmasından çok medreselerin ve ilmiyenin önce kendi kendine ölüme terk edilmesini, ardından tasfiyesini kolaylaştırmış gözükmektedir. Günlük politikanın içine bütünüyle dalmış ilmiyeden biri olarak Tokat mebusu (sonradan Şeyhulislâm) Mustafa Sabri Efendi'nin üçüncü aşamayı (büyük ölçüde kendisini) tahkiyesi zikre değer:

“İلميyenin idbarına (...) mühim ve derin bir sebep daha vardır ki o da *mesleğın bir vakıtden beri siyasetle ile ihtilatıdır*. Fakat bu ihtilat sanıklara *fıkr-i irtica* isnad eden gec-bınanın zannettikleri gibi olmayıb tama-

1 İslahat hareketleri - ilmiye sınıfı ilişkileri konusunda Türkçe şu kaynaklara bakılabilir: Uriel Heyd, çev. Sami Erdem, “III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde batılılaşma ve Osmanlı uleması”, *Dergah*, sayı: 80 - 83, Ekim 1996 - Ocak 1997; Avidgor Levy, “Osmanlı uleması ve Sultan II. Mahmud'un askeri ıslahatı”, Ebu-bekir Bağader, *Modern Çağda Ulema* içinde, İstanbul İz Yay. 1991, s. 29 - 61; Butros Abu Manneh, çev. Şaban Bıyıklı, “Gülhane Hatt-ı hümayununun İslami kaynakları”, *Dergah*, sayı: 73 - 75, Mart - Mayıs 1996; Şerif Mardin, çev. Metin Çulhaoğlu, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, İstanbul İletişim Yay. 1992, s. 165 vd.; David D. Commins, çev. Selahaddin Ayaz, *Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri*, İstanbul Yöneliş Yay. 1993; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1889 - 1902)*, İstanbul İletişim Yay. 1985, s. 112 - 124; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul İz Yay. 1994, s. 46 - 81

men ma'küsdür. Otuz kırk seneden beri sarıklılar hükümet nazarında *Midhat Paşa peyrevleri* olmak üzere tanınmıştır. Midhat Paşa'nın teşebbüs ve mesaisinde sarıklılarla bir unsur-ı müzaheret bulduğu ise erbab-ı vukûfun malumudur. İşte o zamandan beri hükümetin mesleğinde sarıklılara karşı gizli bir husumet mevcuttur. Devr-i sâbıkın [II. Abdülhamid devri] (...) o müessesata karşı *tevakki politikası* ittihaz eylediği, (...) *kendi kendine sönsün* demek ister gibi bir vaz' aldığı ve bazan müsaadat bahş eder gibi görüldüğü ahvalde dahi mâna-yı tahribi kasd eylediği dikkat olunacak mesailendir"² (vurgular bizim)

II

Hicri 1314 (1896 - 97) yılı, ulema - siyaset ilişkileri, hususen İttihat ve Terakki Cemiyeti - ulema yakınlaşması açısından dönüm noktalarından biri gibi gözüküyor. Bu dikkate değer gelişme aynı zamanda II. Abdülhamit'in ilmiye sınıfı ile münasebetlerini daha da kötüleştiren, muhalefeti dış ittifaklara zorlayan ve neticede muhalefet tarzını sertleştiren, meşrutiyet - Kanun-ı Esasi taleplerini yükselten ve meşrulaştırıp yaygınlaştıran, hilafet tartışmalarını artıran, giderek Osmanlı Devleti'nin uluslararası münasebetlerine de menfi şekilde yansıyan bir gelişmedir. Böyle bir yoğunlaşmanın h. 1314 yılında ve ağırlıklı olarak Mısır'da gerçekleşmiş olmasının, Sultan Abdülhamit'in cülusunun 20. yıldönümüne tesadüf etmesi dışında siyasi, sosyal sebeplerinin olup olmadığı, yıllardır süregelen problemlili ilişkilerin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkıp çıkmadığı, nihayet 1896 darbe teşebbüsü³ ile irtibatlı etrafındaki sorular, cevaplandırılmayı bekleyen sorulardır. Bu konuda üzerinde durulabilecek hususlar şimdilik sınırlı gözükmektedir:

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir kurum olarak ortaya çıkış tarihi Tunaya'dan itibaren kabul edildiği gibi 1889 yılı değil de Ali Birinci'nin savunduğu gibi 1895 yılı baharı ise⁴ olağanüstü bir hadise ile karşışarşıya olmadığı söylenebilir. Bir cemiyet olarak kuruluşunun hemen akabinde terk edilmiş ve itibarsız kılınmış, pasif muhalefetteki gayrimemnun ulema ile dirsek temasına geçmesi ve onların toplumsal itibarından, dini konumundan, siyasi yaptırım gücünden güç devşirmeye çalışması beklenebilir bir şeydir.

2. Bir siyasi muhalefet hareketi başlatma fikri Askeri Tıbbiye talebeleri arasında 1889 yılında ortaya çıkmış olmakla beraber onların dışında benzer veya aynı fikirlere sahip daha geniş bir kitle vardı. Fakat dinin dışında meş-

2 Mustafa Sabri, "İlmiye bûdcesi münasebetiyle", *Beyanu'l-hak*, V/106, s. 1960, 16 Rebiulahir 1329 / 4 Nisan 1327. Aynı mecmuada çıkan bir diğer yazıda "Talebe bile Midhat Paşa'nın nefyinde medrese kapılarına 'Midhat'ın vatan-ı azizine avdetine kadar odamız kapalıdır' cümleleri yazmışlardı" ifadelerine rastlıyoruz, İ. Ali Tayyar, "Heyûla-i İrtica (!) - Ulema-yı İslâm", *Beyanu'l-hak*, V/120, s. 2185 - 86, 27 Receb 1329 / 11 Temmuz 1327.

3 bk. Hanioglu, *Jöntürklük*, s. 214 vd.

4 Ali Birinci, "İttihad ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", *Tarih ve Toplum*, sayı: 52, Nisan 1988, s. 17 - 23.

rulaştırıcı veya gayrimeşru kılıcı başka bir etkin ve merkezi otorite olmadığı için İttihatçı çevre, muhalefet hareketinin geleceğinin, kendi mücadelelerinin meşruluğu ve Abdülhamit'in yönetim biçiminin gayrimeşruluğunun, dini bir muhteva ile ve yüksek sesle ortaya konulmasına bağlı olduğunu bu sırada keşfettiler. Abdülhamit ve Saray çevresinin muhalifleri dinsiz, vatan haini, müfsit, ahlâksız, hamiyetsiz, sergerde... olarak tanımlaması ve bunun doğurduğu büyük rahatsızlık da bu sıralarda artmıştı. (Yayımladığımız risalede bu tedirginlik şöyle ifade ediliyor: "A'dâ-yı din u millet [Abdülhamit ve çevresi kastediliyor. İK.] tarafından 'Müceddidin' Cemiyet-i hayriyesine [İttihat ve Terakki Cemiyeti kastediliyor. İK.] ihtilal ve ifsad isnadâtı ulema-yı İslâmı iğfâl etmemelidir", -s. 15-). Bu çift taraflı meşruiyet problemini çözecek olan da henüz aktif bir şekilde harekete geçmemiş olarak tasvir edilen ulema idi.⁵ Ulemanın taziz, ikna, tehdit ve tahfif, tahkir... yoluyla harekete geçirilmesi gerekiyordu. (Yayımladığımız risalede de geçen "sükût ve sükûnet ulema-yı İslâmın meslek-i mahsusı hükmüne geçdi" -s. 13-, "Ey ulema-yı din-i İslâm! Millet-i İslamiye ıslahat-ı şer'îye icrasına sizi davet ediyor. Feryad u istimdad eyliyor. Gayret u hamiyet-i diyanetkârenizi görmek istiyor" -s. 14 - 15- gibi cümleler bu hedefe yöneliktir).⁶

3. Şükrü Hanioğlu'nun, yakınlaşmayı mümkün kılan sebeplerden biri olarak işaret ettiği bir diğer husus, bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezini "oldukça geleneksel fikirlere sahip bir kadronun elinde tutması ve Ahmed Rıza Bey ile bu kimseler arasında önemli fikir ayrılıklarının bulunmasıdır".⁷ Giderek tasfiyeye uğrayacak veya eriyecek bu gelenekçi kadro-

5 Bu konuda bk. Hanioğlu, *age*, s. 112 vd.; aynı yazar, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul Üçdal Yay. 1981, s. 141 vd.

6 Yine 1314'te ilmiyeden Mehmed Kadri Nâsîh (1855-1918) ulema ve meşayih hareketine geçirmek için onlara şöyle sesleniyor: "(...) Ulemeden murad ilimle âmil olanlar demek olduğu vehle-i ülâda anlaşılır. (...) (Fenâlığın) men' u tahdidine (...) (iyiliğin) tamim u tervicine sa'y u gayret olunmazsa ve icabı takdirinde bunun için feda-yı can edilmezse ulûm-ı zâhire ve ğavâmız-ı şer'îyeye vukuf veya ulûm-ı bâtına ve serâir-i şer'îyeye ittıla' iddiaları akvâl-i mücerrede sırasında kalır (...), faidesiz bir ilm-i bi-meâlden ibaret (olur)" (s. 3); "Ey zalemeye zahîr olan ve doğruyu söylemeyen başı sarıklı efendiler! (...) Yalancılığı, mürailiği bertaraf ve hakikatı itiraf edelim. (...) Millet'in ahlâkını bozmak için Abdülhamid'in bi'l-iltizam himaye ve taltif eylediği erazilin kavlen ve fiilen saçmakda oldukları fesad-ı ahlâk tohumlarını kendi kendinize anlamaktan âciz iseniz nasıl size anlatmak mümkün olabilir? Bu hususu idrakde acziniz varsa size ulema değil mümeyiz-i etfal ve cühhal demekden bile adam teeddüb eder" (s. 4); "Şeyh efendilere de biraz teveccüh-i kelâm edelim: Şeyh efendiler! Asırlar geçti, *kuru teveccühün* ve *kuru nefesin* faidesi olmadığı anlaşıldı. Hazreti Muhammed aleyhisselâm ile sahabe-i kiram yalnız *hay u hay* ile iktifa buyurmadılar. Ümmet sizden *manasız himmet* yerine fiili hizmet bekliyor. Ah, zalemeye sizin de hidmetiniz çokdur" (s. 4); bk. "el-Ulemau veresetü'l-enbiya", *Kanun-ı Esasi*, birinci sene, nu. 17, s. 3 - 5, 17 Zilkade 1314 / 19 Nisan 1897. (vurgular bizim. Burada hafife alınan teveccüh, nefes etmek ve himmet'in tasavvufta çok önemli kavramlar olduğu hatırlanmalı)

7 Hanioğlu, *Jönürklük*, s. 117

nun, Cemiyet'e ad konması sözkonusu olduğunda "İttihad-ı İslâm Cemiyeti" adını ısrarla istediklerini de biliyoruz.⁸

4. İttihat ve Terakki Cemiyeti - ulema ilişkilerinin bu safhasında Mısır'ın öne çıkmasına gelince, ulemaya mensup muhaliflerin Mısır'ı tercih etmelerinin, başka bir deyişle Paris, Cenevre tercihleri yanında onlar için Kahire'nin daha uygun düşmesinin sebepleri açıktır. Müslüman bir ülke olması, el-Ezher başta olmak üzere çok güçlü bir ilmiye geleneğini bünyesinde barındırması, Arapça imkânı, Jöntürkleri Mısır'a celbeden, -İngilizlerin ve Mısır hidiv ailesinin desteği başta olmak üzere- diğer sebeplere eklendiğinde ulema için anlamlı bir tercih sebebi ortaya çıkmaktadır.

Mısır'da ve ardısına İslâm dünyasının değişik merkezlerinde ortaya çıkan İstanbul merkezli iki karşıt yapılanma yani İttihat ve Terakki taraftarları ile II. Abdülhamit - Osmanlı hilafeti taraftarları arasındaki tartışmalar ve nüfuz mücadeleleri hilafetin ilga edildiği 1924 yılına kadar fasılasız sürecektir.⁹

Siyasi muhalefet hareketi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1314 yılı içinde ulema ile çok yakınlaşmış ve ortak hareket etmiş olmasının ürünlerini, sırf hilafet, meşrutiyet - kanun-ı esasi, itaat - muhalefet, padişahın hal'i konuları etrafında yoğunlaşmış risaleler çerçevesinde ele almak bile önümüzde gerçekten ciddiye alınması gereken bir hacmi ve yoğunluğu çıkarmaktadır. Çerçevenin tamamlanması için İstanbul'un bunlara cevap olmak üzere yazdırıp bir kısmını bastırıldığı risaleleri de eklemek gerekecektir (Burada yalnız 1314 ve 1315 yılında basılan risalelerin künyelerini veriyoruz. 1316 yılında rakam iki misline katlanacaktır):

1. Fuzelâ-yı müderrisinden bir zat: *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer'îye*, Mısır 1314.

2. Kibâr-ı ulemadan bir zat: *el-Maksûd min Mansibi'l-Hilafe*, [Mısır 1314], Arapça.

3. el-Osmanî Nasîru'l-Hak (Ulema-yı Arabdan bir zat): *ed-Davetu ile'l-İttihad li Def'i Ğavaili'l-İstibdad*, [Mısır 1314], Arapça (2 ve 3 nolu eserler için bk. dipnot: 24).

4. Tunalı Hilmi: *İkinci Hutbe - el-Ulemau Veresetü'l-Enbiya*, [Cenevre] 1314.

5. [Hoca Şakir]: *Ulema-yı İslâm enârallahu berabinehum Tarafından Verilen Feteva-yı Şerîfe*, [Cenevre 1314] .

6. Ulûm-ı zâhire ve bâtınada yed-i tûlâ sahibi... bir zat.: *İmamet ve Hilafet Risalesi, Kanun-ı Esasî* de tefrihası ve risale olarak tab'ı, h. 1315.

8 "İstanbul İttihad-ı İslâm diyordu. Ben bütün Osmanlıların menafine çalışacağı için İttihat ve Terakki unvanını münasib gördüm. Öyle kabul edildi"; Ahmed Rıza'nın hatıralarından nakleden Hanioglu, *age*, s. 180 / dn. 46

9 İttihat ve Terakki Cemiyeti Mısır şubesi ve ulema ile ilişkileri konusunda bk. Hanioglu, *age*, s. 242 - 52; Birol Emil, *Mizançı Murad Bey*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yay. 1979, s. 143 - 53.

7. Mevlevi Hafız Abdülcemil (Peşaverli), *ez-Zaferu'l-Hamidiyye fi İsbati'l-Halife*, 1315 (Hintçe yazılmış, sonra Arapçaya tercüme edilmiştir. Yazması MÜ. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndedir).

8. Nazif Sururi, *Hilafet-i Muazzama-ı İslâmiye*, Kostantınıye 1315 (*Musavver Malumat*'ta tefrika edildikten sonra kitaplaştı).

9. Feyzi - A. Muhtar - Fuad: *Halife-i Nâmeşru ve Sultan Murad-ı Hâmis*, Paris 1315.

III

Mısır'da muhalif ilmiye mensuplarınca neşredilen *Kanun-ı Esasi* gazetesi çevresinin yayınladığı ve meşrutiyet talebini öne çıkaran metinlerden biri, Fatih Medresesi mezunlarından Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye vekili Köprülülü Şeyh Aliefendizâde Hoca Muhyiddin¹⁰ imzasını taşıyan ve Sultan II. Abdülhamit'e takdim edilen 27 Cemeziyelâhir 1314 / 21 Teşrinisâni 1312 tarihli 12 sayfalık arizadır.¹¹

10 16 Nisan 1930'da vefat eden Hoca Muhyiddin Efendi'nin kendi kaleminden kısmi hal tercümesi için bk. *Hürriyet Mücadeleleri yahud Fırak ve Menfa Hatıraları*, Dersaadet 1326, s. 2 - 7. Vefat ilanı: "Onaltıncı Firka kumandanı mirliwa Cavid Paşa'nın kayınpederi, Divan-ı Temyiz-i Askeri azalığından mütekait Muhittin Bey Çarşamba günü nezf-i dimaği neticesinde irtihal eylemiştir. Cenazesi Saraçhane başındaki hanesinden akrabaları ve birçok muhterem zevat tarafından kaldırılarak Fatih Camii'nde namazı eda edildikten sonra Edirnekapı Kabristanı'na defnedilmiştir. Merhum Sultan Hamit devrinde hürriyet için ailesini, vatanını ve memuriyetini terk ederek Avrupa'da senelerce çalışmış, Mısır'da *Kanun-ı Esasi* ceridesini neşretmiş, bilahare Hürriyet'in ilanına kadar oniki sene Kastamonu'ya nefyedilmiş çok kıymetli ve faziletli zattı. Allah rahmet eyleye", *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1930, Cumartesi, s. 4. Muhyiddin Efendi hatıralarında, vefat ilanında 12 yıl sürdüğü yazılan Kastamonu nefyinin 5 ay sürdüğünü, ondan önce 3 sene Kangırı müdde-i umumi muavinliği, Kastamonu sonrasında da 7 yıl Karahisar-ı Şarkî müdde-i umumi muavinliği yaptığını yazmaktadır (*Hürriyet Mücadeleleri*, s. 6). (Hatıraların ve vefat ilanının fotokopilerini lutfeden Ali Birinci üstadımıza müteşekkirim).

11 BOA, Yıldız Esas Evrakı, 23 / 71 / 12 / 9.

Bu arıza günümüze kadar üç yayının konusu olmuştur:

1. Şeyhalizâde Fatih mezunlarından Hoca Muhyiddin, "Fi 28 Cemaziyelâhir sene 1314 tarihinde Zât-ı şâhaneye takdim kılınan arıza", *Kanun-ı Esasi*, nu. 1, s. 3 - 4, 16 Receb 1314 / 21 Kanunievvel 1896 ve "Zât-ı şâhaneye takdim kılınan arızadan mâba'd", *Kanun-ı Esasi*, nu. 2, s. 2 - 6, 23 Receb 1314 / 28 Kanunievvel 1896.

2. Hayri Mutluçağ, "Abdülhamit'e unutamıyacağı dersi veren bir yiğit hoca", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı:1, Ekim 1967, s. 8 - 19.

Üç paragraflık bir sunuştan sonra sadesteğirmesi verilmiş, belgenin tamamının tıpkıbasımı da sayfalara serpiştirilmiştir. Hazırlayan, Hoca Muhyiddin hakkında "şimdilik bir şey bilmiyoruz" demektedir ve metnin *Kanun-ı Esasi*'deki neşrinden haberdar değildir. Sadesteğirme genel muhtevayı bir şekilde yansıtmakta ise de teknik ve akademik olarak başarılı sayılmaz. Sadesteğirmenin sihhati konusunda fikir vermek için Hz. Enes'in "Üns" (s. 14) ve İbnü'r-Rüşd'ün "İbn-ür Reşid" (s. 18) şeklinde okunduğunu; fetva vermenin "hüküm vermek", sahil hadisin "ger-

Bu metnin bazı önemli hususiyetlerine işaret etmek gerekiyor. Bunlardan biri, Yeni Osmanlılar’la başlayan geleneğe uyularak yurtdışında muhalefete ve muhalif neşriyata geçmeden önce son bir defa olarak tekliflerle birlikte padişaha başvurma şeklinde özetlenebilecek arızanın, padişaha bir ıslahat teklifi, bir uzlaşma arayışı edası içinde takdim edilmiş olmasıdır. Nitekim bütün ağır tenkitlere rağmen yer yer bir yalvarma hâletine bürünen arızanın birçok paragrafı, “Padişahım!” nidasıyla başlamaktadır. Bu çift taraflı tavrı ve siyaseti göstermesi açısından aşağıdaki iktibaslara bakılabilir:

“Şayed Meclis-i Mebusan’ın küşadı arzusu nezd-i şâhanelerince bu defa da red buyurulacak olursa idare-i hâzıranın seyyiâtıyla hükümet-i İslâmiyenin mahvî muhakkak olduğundan anın kurtarılması uğurunda sa’y vacib görülmüyor...” (*Kanun-ı Esasî*, nu. 2, s. 3)

“Usûl-i hâzırayı Kanun-ı Esasî’nin mütekeffil olduğu usûl-i adalete ifrağ buyurunuz, cümlemiz maiyyetiniz olalım! Sizi yeniden muhyi-i din u millet bilelim...” (aynı sayfa)

“Bu dinin her yüz senede bir müceddid ile ihyası va’d olunmuştur. Bu müceddidlik sıfatını haiz olmağa şitâb ediniz! Bu asrın müceddidi Allahu a’lem bu Meclis’i küşad ve millet-i İslâmiyeye hürriyet veren olacaktır” (s. 4).

“Yâr u ağyara karşı ifşa-yı sır etmemek üzere evvelâ bu istirhamnâmemizi makam-ı şâhanenize ref’ ediyoruz.¹² Onbeş güne kadar âsâr-ı hayriyesiy-

çek hadis” (s. 9) olarak sadeleştirildiğini hatırlatalım.

3. R. Yücel Özkaya, “Tanzimat’ın siyasi yönden Meşrutiyet’e etkileri ve Cemiyet-i İslamiye başkan vekili Muhiddin Efendi’nin meşrutiyet hakkındaki düşünceleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Ankara 31 Ekim - 3 Kasım 1989), Ankara TTK Yay. 1994, s.301 - 21.

Hoca Muhyiddin hakkında hiçbir bilgi aktarmayan değerlendirme yazısından (s. 301 - 10) sonra metin, arşiv nüshasından, çok başarısız bir şekilde, okuma ve terkip yanlışlarıyla dolu olarak Latin harflerine aktarılmaktadır. Bu yayında *Kanun-ı Esasî*’deki neşirden haberdar değildir. Doğrularını parantez içinde göstermek üzere okuma yanlışlarına birkaç örnek verelim: Buhara (Buhari, s. 311, 314), keteb-i ilmiye (s. 315) ve ketebe-i şer’iye (s. 320) (kütüb-i ilmiye ve kütüb-i şer’iye), müellife-i kulüb (müellife-i kulüb, s. 318, 319), nefha-i suvare (nefha-i sûr, s. 315), Uns (Enes, s. 315), devr u devran (dûr u diraz, s. 314), mevsukane (müşikâfâne, s. 314), meşehadatıma (müşahedatıma, s. 314), şirretbelalı (Şürünbülali, s. 315), müsemmir (müsmir, s. 315), hâtime kesr (hâtime-keş, s. 320), dehaet-i dinlerine (duhat dinlerine, s. 319), ism-i şâhanenizle takib edilen (telkib edilen, s. 318), zümre-i hürriyet (na’ra-i hürriyet, s. 316) vb.

12 Hoca Muhyiddin, arızanın bir başka yerinde şu bilgiyi de vermektedir: “(İttihatçılarla görüşmek için gittiğim Paris’ten) müşahedatımı beni sevk eden Cemiyet-i İlmiye’imize yazdım. Ordan buraya [Paris’ten Mısır’a] gelip yârdan ağyara şikâyeti vicdanım kâil olmadığı cihetle İstanbul rical-i ilmiyesinin tensibi üzerine bir kere hâkipâyinize arz etmek üzere işbu maruzatımı şifâhen [Mısır Valisi Gazi] Muhtar Paşa hazretlerine de beyan cyledim” (*Kanun-ı Esasî*, nu. 2, s. 3). Bu ifade Mısır’da teşekkül eden Cemiyet-i İlmiye’nin İstanbul ulemasıyla gizli münasebetlerine de işaret etmektedir. Bu konuda ayrıca bk. *Hürriyet Mücadeleleri...*, s. 3. Muhtar Paşa’nın Hoca Muhyiddin’le görüşmesini Saray’a rapor etmesi için bk. Hanioglu, *Jöntürklük*, s. 246 / dn. 380.

Yurtdışında çıkan *Mizan* ve *Osmanlı*’nın yayınından önce padişaha sunu- 2

le makamınızın manevi ve maddi ulviyeti nisbetinde bir büyüklük zuhuru-
runu eltâf-ı ilâhiyyeden temenni eyleriz. Aksi halde i'lâ-yı din ve tahlis-i
vatana son nefese kadar gayret olunacaktır padişahım” (son cümle, s. 6)

Arızanın ikinci hususiyeti, ulemanın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yeni yeni sıklaşan veya aleniye dökmeye başlayan münasebetlerine açıklık getiren unsurlar ve beyanlar taşımasıdır. “Ulema-yı İslâm tarafından bir cemiyet teşkiliyle [Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye¹³ kastediliyor. İK.] idare-i hâzırâyı şer’ u adalete davet için hafi ve celi neşriyat tasavvur olunmakta iken bir seneden beri Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti teşekkül ederek risaleler ve cerideler neşrine başladılar” (*Kanun-ı Esasi*, nu. 2, s. 2) ifadesinin zâhîrinden anlaşıldığı kadarıyla metnin telifine tekaddüm eden zamana kadar ulema ile İttihatçılar arasında meşrutî idare taraftarlığı şeklinde özetlenebilecek müşterek hedefe dayalı hissi bağlar bulunmasına rağmen henüz ortak tavır alma merhalesine gelinmemiştir.¹⁴ Bu husus bir dönüm noktası olarak 1314 tarihine yaptığımız vurgu ile de tetabuk etmektedir. “Osmanlı İttihad Cemiyeti’nden olmadığı”nı (s. 2)¹⁵ beyanla söze başlayan Hoca Muhyiddin Efendi’nin anlattıklarına göre, baştan irtibatlı olmadığı halde birbiriyle bir şekilde kesişen bu iki hareket arasında ortak noktalar olup olmadığını tesbit için, Cemiyet-i İlmiye’den arkadaşlarının tensibiyle Paris’e gitmiş, 25 günlük¹⁶ ikameti sırasında özellikle dergi, gazete neşreden İttihatçılarla¹⁷ görüşmeler yapmıştır. Cemiyet-i İlmiye ile İttihatçıları siyaseten de yakınlaştıran işte bu görüşmeler olmuştur. Hoca Muhyiddin’in bu görüşmeleri pa-
dişaha anlatış tarzı da önemli olmalıdır:

“(…) Kendileriyle ayrı ayrı, dūr u dıraz, hafi, celi, müşikâfâne görüşüdüm. Fikirlerini anladım. Meclis-i Mebusan’ın küşadına muvaffak oluncaya kadar sa’y edeceklerini ve zât-ı şâhaneniz de muhalefetde devam edecek olursa nihayet ihtilal çıkarmağa kadar vardırabileceklerini, şu kadar ki bugün zât-ı şâhaneleri ihtiyarı ile Meclis-i Mebusan’ı küşad buyuracak olursanız bunların herbiri o anda cidden hayırhâhımız, müteşekkir bendeleriniz olacaklarını ilaveten söylediler.

lan yumuşak üsluplu arızalar için bk. Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, 2. bs. İstanbul İletişim Yay. 1983, s. 71, 106. Mardin ilk sayısı Cenevre’de, 1 Aralık 1897’de çıkan *Osmanlı* ile bu yayın ve muhalefetten önce arıza takdim etme geleneğinin nihayete erdiğini söylemektedir.

13 Hoca Muhyiddin Efendi, hatıralarında (s. 3) Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye için “Ulema-yı İslâm Vekaleti” adını kullanmaktadır.

14 Burada teşekkül ettiğinden bahsedilen Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1885 yılında kurulduklarını bildiğimiz Cemiyet’in Mısır ve Paris şubeleri olmasıdır, ki Hoca Muhyiddin’in “bir seneden beri” ifadesine de uygun düşmektedir. Mısır ve Paris şubeleri için bk. Hanioglu, *Jöntürklük...*, 184, 205.

15 Hoca Muhyiddin, hatıratında İttihatçılarla irtibatının daha eskilere dayandığını söylediğine göre (*Hürriyet Mücadeleleri*, s. 2) buradaki ifadenin, kendisine taraflı bir vaziyet sağlamaya ve bu yolla padişah üzerinde daha etkili olmaya yönelik olduğu söylenebilir.

16 Hatıratında 40 gün olarak geçiyor (*age*, s. 3)

17 Hatıratında “Ahmed Rıza Bey ve efrad-ı Cemiyet’le” şeklinde geçiyor (*age*, s. 3)

“Oradakilerden herbirinin fukahadan olduklarını iddia edemem. Ancak maksadları Meclis-i Meşveret ve hürriyet esasları üzerine teessüs eden din-i İslâm kavaid-i şer’iyesine mutabıktır. Değil böyle millet fedakârlarının hatta bir fâsıkın dahi emr-i bi’l-maruf nehy-i ani’l-münker etmesi şer’an caizdir” (s. 2-3).

Arızanın üçüncü hususiyeti ise ulemanın halife - padişaha karşı yürütülen siyasi muhalefetin yanında, merkezinde yer almasının, yer almaya mecbur kalmasının şer’i çerçeve içinde meşrulaştırılmaya çalışılmasıdır. Meşrulaştırma ameliyesi çift taraflı işletilmektedir. Bir tarafta ilmiyenin, eskiden beri siyasi otorite karşısında murakabe (denetim) ve irşad (uyarı, tebliğ) hak ve yetkisinin odaklandığı merkez olması öne çıkarılırken diğer tarafta zalim, müstebit idarecilere, idare tarzlarına karşı ulemanın karşı çıkmasının şer’i bir görev olduğu vurgulanmaktadır. Bu risalede de esfle dile getirilen, II. Abdülhamit’in medreselere ihtimam göstermemesi, onları bir tür tabii ölüme terketmesi, ilmiye sınıfı üzerindeki baskıların, sürgün ve göz hapislerinin artması, dini eserler üzerindeki kontrolün sıklaştırılması, tahriflerin yoğunlaşması... ulemanın, muhalif tutumlarını meşrulaştırmada işlerini kolaylaştırmıştır.¹⁸ Meşrulaştırma araçları ve gerekçeleri ne olursa olsun ulemanın siyasi muhalefetin yanına geçmesi (“ulema jöntürlüğü”) yeni ve çok problemlili bir yöneliştir ve bu yönelişin örneklerine bu dönemden sonra sıkça rastlayacağız.

Kanun-ı Esasi çevresinin neşrettiği ikinci önemli risale *Hilafet ve İmamet Risalesi*’dir ki arızadan en önemli farkı meşrutiyet talebini bir şekilde geride bırakıp hilafet meselesini tartışma meselesi yapmasıdır. Önce *Kanun-ı Esasi*’de tefrika edilen,¹⁹ daha sonra kitaplaştırılan risalenin yazarı, takipten kurtulmak için belirtilmemiş²⁰ fakat ilmiye sınıfının mümtaz simalarından

18 Hoca Muhyiddin Efendi sözlerini tehdide kadar vardırırmaktadır: “Daha ulema sınıfı neşriyata başlamadı. Bir kere zebân-ı sihr-beyanımız söze başlarsa siyasi tefsir kılkılı ahkâm tebliğine besmele-keş olursak âlem hayretde kalır. Maksad pek kolaylaşır. Halk ulemaya bakar. Kütüb-i ilmiye ve şer’iyeden istediklerinizi çizdiniz, lakin kulüb-ı ümmetden ‘el-Ulemau veresetu’l-enbiya’ [Alimler peygamberlerin varisleridir] hadis-i şerifini silemediniz” (*Kanun-ı Esasi*, nu. 2, s. 3)

19 İkinci sene, nu. 11, 6 Zilkade 1315 / 16 Mart 1314’de başlayan tefrika nu. 22, 27 Rebiulevvel 1316 / 2 Ağustos 1314’te tamamlanmıştır.

20 Gerek bu risalenin gerekse *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer’iye* risalesinin en muhtemel yazarı Hoca Muhyiddin Efendi veya onun çok yakını olan bir arkadaşı olmalıdır. Fakat 1326’da yani II. Abdülhamit korkusunun ve takip edilme endişesinin ortadan kalktığı bir ortamda basılan hatıralarında arızadan, *Kanun-ı Esasi*’den bahsederken bu iki risaleden ve tabii yazarlarından hiç bahsetmemesi düşündürücüdür ve sözkonusu ihtimali başka deliller bulununcaya kadar zayıflatmaktadır.

Ali Birinci Mehmed Kadri Nâsîh’a da (*Serayih*, Paris 1911, s. 157) atıfta bulunarak *İmamet ve Hilafet Risalesi*’nin Hoca Hayret Efendi tarafından yazılmış olabileceğine işaret etmektedir; bk. “İttihad ve Terakki’nin ilk risalesi: Vatan Tehlikede”, *Tarih ve Toplum*, sayı: 54, Haziran 1988, s. 10/dn. 1/c. (Bu makalede *Vatan Tehlikede* risalesinin çeviriyazısı da yer almaktadır; s. 11-14). Ali Birinci, yazar adı belirtilmeden basılan bu ilk risalenin müellifinin, Gövsa’nın kaydına göre (*Türk Meşhurları*, s. 381) Mehmet Tevfik Paşa olduğu yolundaki yeni bilgiyi de lütfetmiştir.

birinin kaleminden çıkma olduğunu vurgulamak, dolayısıyla padişah katında tehdit gücünü, halk nazarında ise meşruluğunu sağlamak ve etkisini artırmak için “ulûm-ı zâhire ve bâtûnede yed-i tûlâ sahibi fahr-i fukaha-yı enam, ser-firâz-ı ehl-i kelâm bir zât-ı sûtûde-sıfat tarafından tertib” edildiği ifade edilmiştir. Risale halinde basılırken iç ve dış kapakta yer alan farklı matbaa ve baskı tarihi bilgileri *Kanun-ı Esasi*'nin ve ulemanın, “müceddidin” şeklinde andıkları (s. 4) İttihat ve Terakki ile olan irtibatlarındaki süratli farklılaşmaya da işaret etmektedir. Şöyle ki; iç kapakta yer alan “Mısır'da Kanun-ı Esasi Matbaası'nda tab' olunmuştur. Sene 1315” ibareleri dış kapakta “Mısru'l-Kahire. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Matbaası'nda tab' olunmuştur. Sene 1316” şekline dönüşmüştür.²¹

Risale bir “Mukaddime” (s. 2-5), iki bab (Bab-ı evvel: İmamet ve Hilafet; Bab-ı sâni: Ulu'l-emre İtaat ve Usûl-i Meşveret, s. 7-35), bir “Hatime” (s. 45-46) ve bir “Mütalaa-yı Mahsus”dan (s. 46-48) müteşekkildir.

21 Ali Birinci, bu durumu aynı matbaanın el veya ad değiştirmesi olarak değil de metnin kapağın ayrı ayrı matbaalarda basıldığı şeklinde yorumlamaktadır; bk. *a.g. makale*, aynı dipnot. Hoca Muhyiddin Efendi hatıratında, “Mısır [İttihat ve Terakki Cemiyeti] şubesine sokulan birkaç menfaatperestin” *Kanun-ı Esasi* neşriyatına, kendisinin haberi olmadan yazı koymaya varıncaya kadar müdahale etmeleri üzerine gönül rızası olmadan gazeteyi onlara devrederek işten çektiğini ifade etmektedir (*Hürriyet Mücadeleleri*, s. 3). *Kanun-ı Esasi*'deki açıklamada, sonradan yazacağı bu türden menfi hususlar ve tatsızlıklar yer almamaktadır. Oradaki ifadeler şöyledir: “Şimdiye kadar ceridenin hizmet-i umumiyesi taraf-ı dâiyemden ifa edilmiş idi. Fakat gerek uhdedar olduğum hizmetin tevessü'ü ve gerekse mensub bulunduğum mahalce tensib edilen sair meşâğil-i mühimme sebebiyle bu seretle devam vakit müsaid olmadığından bu nüshadan itibaren ceride diğer bir heyet-i mahsusaya devr olundu. Maamafih hasbe'l-vazife gene arasına bazı şeyler yazılmaktan geru durulmayacağı tabiidir”; “İhtar”, *Kanun-ı Esasi*, nu. 5, s. 4, 15 Şaban 1314 / 17 Kânunîsâni 1897. Nitekim ilk dört sayının serlevhası altında yer alan “Muharriri: Şeyhalizâde Hoca Muhyiddin” ifadesi 5. sayıdan (15 Şaban 1314 / 17 Kânunîsâni 1897) itibaren kalkacak; ikinci sene, nu. 24'ün (11 Şaban 1315 / 25 Kânunievvel 1314) serlevhası altına “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesi gazetesidir” ibaresi girecek, iki sayı sonra bu ibare “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mürevvic-i efkâridir”a dönüşecektir.

Gazete 1. sene 24, 2. sene 40 sayı (toplam 64 sayı) yayınlanmış haftalık bir gazetedir. İlk sayısının üzerinde 11 Receb 1314 / 21 Kânunievvel 1896, son sayının üzerinde ise 28 Muharrem 1317 / 26 Mayıs 1315 tarihi bulunmaktadır. İkinci senenin ilk sayısından itibaren müdir-i mesulü: S(alih) Cemal'dir. Jenerikteki Kanun-ı Esasi yazısının üstünde “Ve emruhum şûra beynehum” âyeti, altında “Şûrayı ümmet”, sağında “İ'lâ-yı din”, solunda “Tahlis-i vatan” yazıları bulunmaktadır. Genellikle 8 sayfa, çok az sayısı 4 sayfa olarak çıkmıştır. Yazıların kahir ekseriyeti imzasızdır. 1897 yılında Saray'ın yurtdışındaki Jöntürklerle anlaşarak yayınlarına son verme teşebbüsleri sırasında Cemiyet'in Mısır'daki naşir-i efkârı kabul edilen *Kanun-ı Esasi* de 1.000 İngiliz lirası karşılığında kapatılmış ve taraflar arasında yapılan anlaşma gereği gazetenin mevcut sayıları ile birlikte dağıtılan / satılan Türkçe, Arapça, Fransızca diğer Jöntürk risaleleri de teslim alınmıştır; bk. Hanioglu, *age*, s. 528 - 29. Mısır'dan Lefkoşe'ye giden Hoca Muhyiddin Efendi'nin, bu anlaşmadan duyduğu rahatsızlık üzerine tekrar Mısır'a dönmesi, kendisiyle yaptıkları anlaşmayı bozdukları için İttihatçılarla münakaşaları, yeniden gazeteyi çıkarmak istemesi, nihayet İsttanbul'a dönmeye karar vermesi için bk. *Hürriyet Mücadeleleri*, s. 5.

Bir ve ikinci bablardaki konu ve meseleler *Şerh-i Mevakıf, Tarih-i Hulefa* ve *Fahr-i Razi Tefsiri* gibi güvenilir klasik kaynaklardan özetlenerek aktarılıyor intibasını vermekle beraber meselelerin ele alınış tarzı ve hedefleri açısından yorumları düzenleme ve aktarma biçimi tamamen dönemin hissiyatı ve temayülleriyle örtüşmektedir. Meselâ Yavuz Selim'in, hilafeti Osmanlı saltanatına taşıması hadisesi, risalede şu dikkat çekici cümlelerle değerlendirilmektedir:

“(…) Cihar-yar-ı güzün zamanlarından sonra bir takım mütegalibe zuhur eyledi. Şurût-ı imamete riayet olunmaz oldu (...) Bu suretle emr-i hilafet saltanata tahavvül etti. (...) Şurût-ı imametden yalnız Kureyşiyet şartına riayet olunuyor idiye de bu da devr-i Sultan Selim’de mahv olub gitti. Ve andan sonra nâs -ne’uzü billâh- bütün bütün dalâletde kaldı.

“Evet cümlelerin malumudur ki gerek selâtin-i Selçukiye ve gerek selâtin-i Mısıriye yüzlerce seneler icra-yı hükümet etdikleri halde anlardan hiçbirisi halifelik iddiasında bulunmadı. Her melik kendi zamanında Abbasilerden bir halifeye itaat ve inkiyad ve hürmet ve riyeti kendisine bir vazife-i diniye add eylemişti. Fakat hayfa ki Sultan Selim hâiz olduğu saltanata kanaat edemiyerek eger hilafeti de *gasb* eder ise cihangir olacağını zan eyleyerek Mısır hükümdarıyla muharebeye kıyam eylemiş ve nihayet orada *yüz binlerce müslümanların kanına girmiş* ve bu suretle Mısır’ı kabza-i teshirine geçirmiş ve orada bulunan emanetleri *bi'l-gasb* güya kendisine hilafet namını verdirmişdir” (s. 23 - 24. vurgular bizim)

Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki güç ve nüfuzunu zaafa uğratmak maksadıyla ilk defa Hindistan'daki İngiliz görevliler tarafından siyasi bir manevra olarak gündeme getirilen, ardından Londra basınına taşınan “hilafetin Kureyşiliği” ve dolayısıyla Osmanlı halifesinin meşru halife olmadığı tezinin²² bir on yıl sonra, esas itibarıyla kötü gidişin baş sorumlusu görülen II. Abdülhamit düşmanlığını üst düzeye çıkarmak maksadına matuf olarak kaydadeğer bir ulema grubunun kalemine bulaşması ve bu tezin yerli ve dini bir meseleymiş gibi aktarılması, ulemanın yeni zamanlarda kendini nasıl konumlandığı ve siyasi hadiselerden haberdar olma derecesi ve onları yorumlama kapasitesinin tereddidi hakkında önemli ipuçları vermektedir. (Kureyşilik meselesi için ayrıca bk. s. 13, 15, 36, 48).

“Hatime”nin esas konusu, Mukaddime'nin bir uzantısı olarak halifeye ve tabii olarak II. Abdülhamit'e itaat meselesinin mutlaklığını gevşetmek, ita-

22 Kureyşilik meselesi de dahil olmak üzere Osmanlı hilafetine karşı Hindistan'da ve Londra'da serdedilen ilk İngiliz tezlerini çürütmeye çalışan büyük lügat alimi Redhouse'ın *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of 'Caliph'; Showing its Antiquity, Validity and Universal Acceptance* başlıklı risalesi 1877 yılında Londra'da basılmıştır. Türkçe tercümesi için bk. “Osmanlı sultanının halife unvanının müdafaası”, çev. Sami Erdem, *Dergah*, sayı: 96, s. 18 - 21, Şubat 1998. Hem problemi vaz eden hem de bunu çözmeye çalışan (!), bir başka deyişle İngiltere'nin menfaati için Osmanlı hilafetini zayıflatmak veya güçlendirmek tezini savunan taraflardan ikisinin de İngiliz olması dikkat çekici değil mi?

atsizliği öne çıkarmak,²³ itaat edilmesi gereken üç merciden biri olarak ayette geçen “ulu'l-emr”i, aynı zamanda sultanları ve emirleri de ihata edecek genişlikten çıkararak “ehl-i hall u akd olan ulema ve ehl-i icma”a hasretmek (s.25 vd.), hilafet-saltanat sistemine karşı meşrutiyeti hatta cumhuriyeti savunmak , meşveret kavramı etrafında, “ıcrasına dinen memur olduğumuz müşavere-i ümmet ve şura-yı milletin diğer bir ismi” (s. 45) olarak tanımlanan Meclis-i Mebusan’ı tesis etmek vb.dir.

Kanun-ı Esasi tahrir heyeti tarafından ilave edildiği anlaşılan “Mütalaa-yı mahsusa” kısmında da ilmiye çevresinin ne kadar muhalefetle (İttihatçılarla) aynileştiğinin birçok ipucunu görebiliyoruz.

Kanun-ı Esasi’nin neşrettiği iki muhalif siyasi metin üzerinde kısaca durduktan sonra hem muhteva hem de muharrir kişi ve gruplar açısından aynı ulema dairesinin ürünü olarak ele alınması gereken²⁴ ve nüshaları çok nadir olduğu için gerektiği gibi istifade edilemeyen,²⁵ bu sebepten de Latin harfleriyle yayımlamayı uygun gördüğümüz *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer’iye* risâlesine gelebiliriz.

İlk defa o sırada Kahire’de çıkmakta olan *Mizan*’da, yazarıyla ilgili hiçbir işaret ve not taşımadan "Ulema-yı din-i İslâm hazarâtının gayret-i diniyelerine karşı bir feryad-ı hamiyet" başlığıyla neşredilmiş,²⁶ *Mizan*’daki ilandan

23 Meselâ, “(...) Millet-i necibemiz bir vadi-i cehaletde kalup hilafet ve imameti mülûk-ı zalemeye mahsus bir idare-i keyfiyeden ve ulu’l-emre itaati de mülûk-ı mezkûreye ale’l-ımya inkıyaddan ibaret zan etdiler” (s. 3); “Ey millet! Şeriat namına tekrar ederim ki (...) bir takım mülûk-ı cebabireye ve gûruh-ı mütegalibeye inkıyad ve itaatdan sarfinazar ediniz. (...) Dünya ve ahiret saadetlerine nail olmanız için şeriat-ı Ahmediye size iki meslek gösteriyor: Birisi, bir halife-i hakka tebeyyet, diğeri de rü’yet-i umûr için tesis-i cumhuriyet” (s. 39).

24 *Kanun-ı Esasi* daha ilk sayısının “İlan” sütununda “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından neşr edilen resâilden âtide isimleri beyan olunanlar kâfi miktarda idarehanemize hediye edilmiştir. Taleb eden abonelerimize meccanen gönderilir” açıklamasıyla duyurduğu üç eserden biri, “Türkçe olub fuzela-yı müderrişinden bir zatın eser-i ateşinidir. Tab’-ı sânisî intişar etmişdir” diye takdim ettiği *Ulema-yı Din-i İslâma Davet-i Şer’iye* olmuştur. (Diğer ikisi: Kibar-ı ulemadan bir zatın Arapça eseri *el-Maksûd min Mansûbi’l-Hilafe ve’l-İmame* ile ulema-yı Arabdan bir zatın eseri *ed-Davetü ile’l-İttihad li Def’i Çavâilil-İstibdad*’dır. Bu iki eser hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Nerden aldığımızı kaydetmediğim bir künye fişinde ikinci risalenin yazarı olarak “el-Osmanî Nasîru’l-Hak” gözükmektedir. İsimlerinden yola çıkarak ilk risalenin *İmamet ve Hilafet Risalesi*’nin, ikincisinin de II. Abdülhamit’e sunulan arızanın Arapça tercüme olması muhtemel olduğu söylenebilir; bk. *Kanun-ı Esasi*, sene: I, nu. 1, s. 8, 16 Receb 1314 / 21 Kanunievvel 1896.

25 Risalenin orjinaline ulaşmak zor olduğu için genellikle Yusuf Hikmet Bayur’un *Türk İnkılabı Tarihi*’nde (2. bs. Ankara TTK Yay. 1983, II / IV, 70-72) yaptığı geniş özet-iktibas kullanılmıştır. Yalnız bu kısmi neşirde ilmi istifadeyi haleldar edecek ölçüde okuma yanlışları ve tercüme hataları bulunmaktadır.

26 *Mizan*, 9. sene, nu. 174, 17 Zilkade 1313 / 30 Nisan 1896, s. 2473 -76. Gazetede bu başlık risale olarak basılırken 2. sayfanın başına "Ulema-yı din-i İslâm hazarâtının gayret-i diniyelerine müracaat" şeklinde geçmiştir. Gazetede neşirle kitap olarak neşri arasında, örtük olarak Arap hilafet hareketine atf-

anlaşıldığı üzere bir ay içinde de kitaplaştırılmıştır.²⁷

Hilafet ve İmamet Risalesi'nde olduğu gibi burada da yazar adı belirtilmemiş fakat aynı şekilde meşruiyet ve güven sağlamak, tehdit gücünü artırmak için kapağa, *Mizan*'daki neşrinde olmayan "Muharriri: Fuzelâ-yı müderrisinden bir zat" ibaresi konmuştur. Risalenin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Mısır Şubesi tarafından yapılan iki baskısının üzerinde de Cemiyet'in mührüyle birlikte 1314 tarihi bulunmaktadır. Şükrü Hanioglu'nun atıfta bulunduğu iki arşiv belgesinden yola çıkarak risalenin ilk baskısının hemen dağıtıldığı ve okunmaya başlandığı söylenebilir. Çünkü 15 Ra 1314 (24. 8. 1896) tarihli jurnal metni belgesi, gizlice dağıtılan ve etkileri görülmeye başlayan üç gazete (*Mizan*, *Meşveret*, *Hürriyet*) ve üç risale ile birlikte bu eserden de bahsetmektedir.²⁸ 18 Haziran 1312 (30. 8. 1896) tarihli ikinci belgede ise risalenin Balkan şubelerine ulaştığını, Ruscuk'ta "Muamelecî Emin Ağa tarafandan, çeşitli yerlerde okunup anlatılmakta" olduğunu öğreniyoruz.²⁹ İlk nüshası 21 Kânunievvel 1896'da çıkan *Kanun-ı Esasi* bu ilk sayısında "tab'-ı sânisî"nden bahsettiğine göre ikinci baskının da aynı yılın sonlarına doğru yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁰ Bu tarihlendirmelerden açıkça anlaşıldığı gibi bu risale, daha önce bahsettiğimiz iki metinden önce telif edilmiş ve kitap olarak basılmış olmaktadır. Aynı zamanda yeni yeni şekillenen İttihat ve Terakki Cemiyeti - Muhalefet - İlmiye ittifakının ortak tavırlarının da ilk örneklerinden biri (ilk örneği?) olmalıdır. Mevcut bilgiler muvacehesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti adının, künyesinde açıkça geçti-

ta bulunan bir paragrafın çıkarılması hariç kaydadeğer farklılıklar yoktur. Bu önemli paragraf risâlenin sonunda dipnot olarak verilmiştir.

27 "İlan: Cemiyetimiz tarafından *Ulema-yı İslâma Davet-i Şer'îye* namıyla yeni bir risale neşr olunmuştur. Arzu edenlere Mısır veya Paris şubelerinden hediye olunacaktır"; *Mizan*, 9. sene, nu. 178, 10 Zilhicce 1313 / 28 Mayıs 1896, s. 2512. (179. sayı da aynı ilan vardır). Bu ilanda risalenin daha önce *Mizan*'da neşredildiğinin belirtilmemiş olması etki ve yaygınlığını sınırlandırmamak için olsa gerektir. Belki isim değişikliği de bununla alakalıdır.

28 Diğer üç risale: *Vatan Tehlikede*, *Hareket*, *Mahkeme-i Kübra*; bk. Ş. Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s.141 / dn. 46. *Meşveret*'in 22 Cemaziyelevvel 1314 (23 Teşrinievvel 1896)'da çıkan 21. nüshasında da (s. 4) "Müntesibin-i ilmiyeden biri" imzasıyla risalenin çıkışını (ilk baskısını) heyecanla ve sevinçle karşılayan bir sü-tunluk yazı yer almaktadır. Yazının sondan bir önceki cümlesi: "(...)Bugün zalim ve müstebitlere karşı bu vazifeyi ifa için teşekkül eylemiş olan ve *ber-vefk-ı şer'î erbab-ı salâhdan istimedat eyleyen* Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne tarif-i şer'isi vechile Peygamberimizin bile takdir ve tahsin buyurdıkları *Hilful-fudul olan* Cemiyet'e iltihak edip malen yahud bedenlen lazım gelen muavenet dirîğ olunmamalıdır" (vurgular bizim). "Vatan Tehlikede" risalesinin tanıtımı ve metni için bk. Ali Birinci'nin 20 nolu dipnotta künyesi verilen makalesi.

29 Hanioglu, *Jöntürklük*, s. 202 / dn. 164

30 Biz ilk baskıyı göremedik, fakat merhum Özege ilk baskının künyesini verdikten sonra eklediği notta "tamamiyle aynı künyede bir ikinci tab'ı vardır" (nu. 21973) dediğine göre sayfa adedi ve sayfa ölçüleri dahil olmak üzere iki baskı arasında fark olmadığına kail olabiliriz. (Böyle durumlarda aynı baskının bir kısım nüshaları üzerine "ikinci tab'" ibaresinin basıldığı bile düşünülebilir. -Günümüzde de çok satan veya çok satması muhtemel kitaplar için bu 'teknik' kullanılmaktadır-).

ği matbu ilk risalelerden biri³¹ olması da ehemmiyetini artırmaktadır. Yoksa muhteva olarak daha sonra telif edilen metinlerle aşıldığı beyandan varesindedir. Kapakta yer alan "Nizamnamemizin yirmibirinci maddesine tevfikân Cemiyetimiz tarafından tab' u neşr edilmiştir..." ibaresi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nizamnamesinin 21. maddesine atıfta bulunmaktadır.³²

Ulemayı mevcut idareye karşı harekete geçirmeyi ve buna paralel olarak siyasi merkezi üst düzeyde tedirgin ederek meşruti idareyi sağlamayı ve müslümanları aktif konuma getirmeyi amaçlayan risalenin siyasi hedefleri önemli ve açık, dil ve üslubu itibarıyla de sembollerini kullanma ve ortak bir hissiyat doğurmada başarılı olduğu açıktır. Risalenin mantığı ve muhtevası şöyle özetlenebilir:

II. Abdülhamid ve istibdat idaresinin yaptıkları müslüman halk için katlanılmaz hale geldiği kadar hatta ondan daha fazla İslamın, İslam aleminin muhv u inkırazına sebep olmaktadır. Buna karşı çıkabilecek ve müslüman halkı harekete geçirebilecek birinci ve en önemli unsur ulema'dır. Çünkü hem ayet ve hadisler ulemayı böyle bir konuma yerleştirmiş hem de İslam tarihi boyunca yöneticileri ve idareyi murakabe ve irşad, ilmiye sınıfı tarafından yapılmıştır. Bugün ulema vazifesini yapmamakla hem büyük bir mesuliyetin altına girmekte hem de kendi itibarını ve statüsünü tahrip etmektedir:

"(...) el-Yevm millet-i İslamiye üzerine çöken seyiyat ve beliyât-ı azime-nin en büyük mesuliyeti vazifelerinde tekâsül eden ulema-yı din-i İslama aid olacaktır. Ey ulema-yı din-i İslam! Hak ve halka karşı o mesuliyet-i kübrânın bâr-ı girânı altında kalmağa iman ve vicdanınız kail midir? Hazreti Ahkemül'hakimin ve Cenabı Efdalül-mürselin'in azab ve itablarına tahammül edebilecek misiniz? Hükümet-i hazıranın sû-i kasd ve mezalim-i gayrimeşruasından gafil ve habersiz olduğunuza hükm edecek kadar had-nâşinas değiliz..." (s. 4)

"En başda padişahımız olduğu halde zalimlerin sû-i kasdlarıyla din-i mübin-i Muhammedi'nin bina-yı metini viran ve tahrib ediliyor, ahkâm-ı şer'iyeye pâymâl oluyor, millet-i İslamiye âh u enin altında eziliyor, hâlâ ulema-yı din-i İslam iki çift lakırdı olsun demeye muktedir olamıyor! Ey ulema-yı din-i İslam neredesiniz? Cenabı Âdil-i mutlakın ulemayı zalimlere

31 İlk risale Ali Birinci'nin tanıttığı ve Latin harfleriyle neşrettiği 1885 tarihli ve 21 sayfalık *Vatan Tehlikede* risalesidir; bk. dn. 20.

32 Cemiyet neşriyatının siyasi hedeflerini göstermesi açısından bu maddeyi aktarıyoruz: "Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkân üzerine tesirât-ı nâfia vücuda getirir neşriyatta bulunabilecek efrâdın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazlarından birkaçını münferiden veya müctemi'an memâlik-i ecnebiyeye i'zâm ile Cemiyet'in mürevvic-i efkân olmak üzere gazete ve sair evrak çıkarıp intişarını şu'abât meclis-i idaresiyle umum efrâda ihbar ve memâlik-i Osmaniye'ye idhal ve efrâda tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbesti-i matbuatın istihsaline muvaffak oluncaya değin hafiyen böyle gazete ve evrâk-ı nâfia-i saire neşrini müteahhid olacaktır"; bk. Ali Birinci, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu...", s. 19.

karşı nasihat ile tavzif ve tehdidine karşı bu sükütunuzdan bir müstebidin zulmünü hâşâ mehafetullaha takdiminiz anlaşılabilir mi?” (s. 6 - 7).

“İdare-i hazıranın yegâne maksadı evvela ulema-yı İslamı halkın nazar-ı itibarından düşürmek idi. Hayliden hayli meramına nail oldu. Zalemnin havf u ihtiraz edecekleri bir cihet kalmadı. (...) Şu bela-yı cürme karşı sükün ve sükütunuzla hem kendinizi hem de milleti berbad ediyorsunuz” (s. 10)

Risalenin yazarı, muasır birçok müellif gibi ulemanın böyle menfi ve pasif bir konumda bulunmasının gerçek ve derin sebeplerini yerleşik itaat çerçevesinde aramaktadır. Onun için yaptığı şeylerden biri bütünlüğü olan bu itaat çerçevesini parçalayarak “ulu'l-emre itaati” mutlak olmaktan çıkarmaktır. Bu ameliyede yaslanılan en önemli kaynak “İtaat ancak maruftadır” hadisi şerifidir. Bu hadisi hatırlattıktan sonra müellif soruyor: “Padişaha itaat yüzünden evamir-i ilâhiyeye isyan etmek ne demektir?” (s. 11).

Risalenin sonlarına doğru “meşveret ve şûra” kavramlarıyla meşrulaştırılan ve aynileştirilen meşrutiyet talebi öne çıkıyor.³³ Yazara göre saymakla bitmeyecek kadar fazla olan mevcut kötülüklerin ortadan kalkması ve milletin selamet ve saadeti ancak meşrutiyet idaresinin geri getirilmesiyle mümkün olacaktır. Bu gayenin istihsalinde en büyük görev de ulemaya düşmektedir.

“Yoksa la felâh!”

Neşir İçin Not:

Metin aynen latin harflerine aktarılmış, matbu metindeki sayfa numaraları da köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Metinde geçen âyet, hadis ve az sayıdaki diğer Arapça metinlerin tercüme ve dipnotlarda verilmiştir. Hadislerin tahrirleri konusundaki yardımlarından ötürü Düccane Cündioğlu arkadaşına ve risalenin fotokopisini temindeki ilgisi için Hülya Güzey hanımefendiye müteşekkirim.

33 Meşrutiyetin şer'i yorumları için bk. İsmail Kara, *İslâmcuların Siyasi Görüşleri*, s. 99-113.

ULEMA-YI DİN-İ İSLÂMA DAVET-İ ŞER'İYE

Muharriri: Fuzala-yı müderrisinden bir zat

İkinci tab'ı
1314

Nizamnamemizin yirmibirinci maddesine tevfikân Cemiyetimiz tarafından tab' u neşr edilmiştir. Ve daha bu gibi selâmet-i vatana hâdim evrâk-ı nâfi'a gönderilirse tab' u neşrini Cemiyetimiz deruhde eder.

[2] Bismillâhirrahmânirrahîm

Ulema-yı Din-i İslâm Hazarâtının Gayret-i Diniyelerine Müracaat

ومن لم يحكم بما انزل الله فأولئك هم الفاسقون ¹

Ey ulema-yı din-i İslâm! Şu feryad-ı hamiyet, bu nidâ-yı iman, bu sada-yı vicdan riyaset-i ulema mesned-i kübrâsını ihrâz eden şeyhulislâm hazretlerinden medrese-nişîn olan en fakir talebeye kadar cümlenize şâmilidir.

Cenabı Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehade azze ve celle hazretleri zümre-i ulema-yı ² انما يخشى الله من عباده العلماء ³ âyet-i celîlesiyle tebcil ve nass-ı kerîmiyle ümmet-i İslâmiyye arasında mümtaz eylemiştir. Hazreti Fahr-i âlem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz dahi ⁴ العلماء ورثة الانبياء ⁴ hadîs-i şerifiyle ulema-yı İslâmiyenin vazife-i diniyesini tayin buyurmuşdur.

Bilirsiniz ki şu tebcîl-i ilâhî ve miras-ı Cenabı Risalet-penâhî'ye nâil olmak, ancak şeriat-ı garrâ-yı Muhammediye'nin bihakkin icra-yı ahkâmına hizmet ve gayret etmeğe mütevakkıf bir hâletdir.

[3] Bu şeref-i azîm-i İslâmiyet ve bu miras-ı celîl-i nübüvvet ahkâm-ı mukaddese-i şer'iyenin icrasına gayret ve hükümet-i İslâmiyenin üzerine dindarâne atf-ı enzâr u nezaret ve ilm-i şerifi izhar ederek ahlâk ve ahval-i umumiye-i İslâmiyenin ıslah ve te'âlîsine bezl-i makderet buyuran ulema-yı kiram efendilerimize mahsustur.

Vazifelerini ifa etmeyüb de bilerek aksini irtikâb edenler ⁵ لا يعلمون ⁵ 'den daha bedter ve melûn olurlar. O miras-ı akdes-i nebevîden dahi mahrum ve iskat edilürler.

İlim rıza-yı Bârî için tahsil ve istimal edilürse mücib-i fevz u saadet, aksi halinde bâdî-i helâk ü şekavet olacağına dair vârid olan nusûs-ı şer'iyeye vâkıfsınız. Ezcümle şu akvâl-i mukaddeseyi elbette bilürsünüz.

1 "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse onlar fâsıkların tâ kendileridir" (Maide 5/47).

2 "De ki: Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer 39/9).

3 "Allah'tan kulları içinde ancak âlimler korkar" (Fâtır, 35/28).

4 "Âlimler nebilerin vârisleridir" (Buharî, *K. İlm*, 10; Ebu Davud, *K. İlm*, 1; İbn Mâce, *K. İlm-Mukaddime*, 1; Darimî, *Mukaddime*, 32; Ahmed b. Hanbel, V/196).

5 "Bilmeyenler"... 2 nolu dipnotta meâli verilen âyete gönderme var.

قال الملك المتعال : ان الذين يكتبون ما انزلنا من البيئات والهدى من بعد ما بيناه للناس في الكتاب

اولئك يلعنهم الله ويلعنهم اللاعنون. 6

وقال الله تعالى : واذ اخذ الله ميثاق الذين اوتوا الكتاب لتبيننه للناس ولا تكتمونه فنبذوه

وراء ظهورهم. 7

وقال عليه السلام : من تعلم علما لغير الله او اراد به غير الله فليتبوأ مقعده من النار.

(حسنه الترمذى) 8

İlim ve ulema hakkında vârid olan nusûs-ı şer'îye ile millet-i İslâmiyeye karşı ne ile muvazzaf ve mükellef olduğunuz malumunuzdur. [4] Hükümetin icrasına mecbur olduğu adalet ancak ahkâm-ı şer'îye ve usûl-i diniyeye riayet edilmekle hasıl olabılır. Usûl-i diniyenin muhafazası ise ulema-yı din-i İslâmın gayret ve hamiyet-i diniye ve vazife-i şer'iyelerine tevdi edilmiştir.

Bizim hükümetimiz din-i mübîn-i Muhammedî'nin muhafazasıyla mekârim-i ahlâk, adalet ve emniyetin ta'mîm ve icrası ve halkın tarîk-ı hak ve hakikate vüsûl ve ihtidâsı usûl-i mukaddesi üzerine müesses bir hükümet-i âliye-i şer'îye olmak lazım geldiğine nazaran el-yevm millet-i İslâmiye üzerine çöken seyyiât ve beliyât-ı azîmenin en büyük mesuliyeti vazifelerinde tekâsül eden ulema-yı dîn-i İslâma aid olacaktır. Ey ulema-yı din-i İslâm! Hak ve halka karşı o mesuliyet-i kübrânın bâr-ı girânı altında kalmaya îman ve vicdanınız kâil midir?

Hazreti Ahkemu'l-hâkimîn ve Cenabı Efdalü'l-mürselîn'in azab ve itablarına tahammül edebilecek misiniz?

*

* *

Hükümet-i hâziranın sû-i kasd ve mezâlim-i gayrimeşrûasından gâfil ve habersiz olduğunuza hüküm edecek kadar had-nâşinas değiliz. Şeriat-ı Muhammediye'nin her yerden ziyade tecelligâhı olması lazım gelen makarr-ı hilafetde İslâmiyet, adalet, emniyet eserleri olup olmadığını anlamak için İstanbul içinde bir gün bulunmak kâfidir. Vilayetler dahilinde ise ser-i kârda bulunan zâleminin [5] mesâvî-i Cengizâneleri altında ezilen re'âyânın ayyûka çıkan feryad-ı mazlumânelerini işitmiyen bir mahluk kalmamışdır.

Millet-i muazzama-ı İslâmiyeyi hafazanallah mahv u inkırâza doğru bir inhitat-ı celî ve serî'a giriftar eden şeyyiât-ı idareye karşı içinizde teğâful eden varsa mezâlim-i dehşet-engîz şöyle dursun, yalnız makarr-ı hilafetde âdâb-ı

6 Yüce Allah buyurdu: "Hakikat, indirdiğimiz o apaçık âyetlerimizi ve doğruyu, —biz Kitap'ta insanlara onu pek âşikâr bir surette bildirdikten sonra— ketmedenler yok mu? Onlara hem Allah lânet eder hem de lânet etmek şanından olanlar lânet eder" (Bakara, 2/159).

7 Allah Teâlâ buyurdu: "Allah kendilerine Kitap verilenlerden bir zaman 'Onu behemahal insanlara açıklayıp anlatacaksınız, onu ketmetmiyeceksiniz' diye mîsâk almıştı. Onlar ise o sözü sırtlarının arkasına attılar..." (Âli İmran 3/187).

8 Peygamber Efendimiz buyurdu: "Kim Allah rızası dışında bir şey için ilim tahsil eder veya ilmi murad ederse Cehennem'de yerini hazırlasın" (Tirmizî'ye göre hasen hadistir). (Tirmizî, K. İlm, 6).

İslâmiyeye muhalif ahvâlin men'iyle hüsn-i ahlâk-ı umumînin muhafazası lüzûm-ı şer'isine dair nesâyih-i diniyeyi hâvi bir lâyiha-i şer'iyeye yazsun da imkânını bulabilirse Sultan Abdülhamid hazretlerine takdim etsün, yahud mesâcid-i şerifenin birisinde otursun da "İmam ümmeti adalet ve müsavatta idareye mecbur ve aks-i halde indellah mesuldür, hatta maiyyeti efrâdının sû-i ahvalinden de katiyen hissedardır. Bizde ise makarr-ı hilafetin fenahından sarf-ı nazar etraf bir takım hayduklar elinde vîran oluyor. Padişahımız hiç olmazsa bunları men ve mürtekipleri hakkında mücâzât-ı şer'iyeyi icra ve ikame etmelidir" desün; neye uğrayacağı emsâliyle müberhendir: Derhal lâ-yiha-i şer'iyesi bir i'lâm-ı küfr ü isyan makamına, va'z u nasihatleri dahi casûs-ı menhûslarının curnallerine geçer. En hafif mücâzâtı bir nefy-i müebbed olur gider,

Hele biraz daha cesaretli bulunsun da Hazreti Ömer bin el-Hattab radiyallahu anhu efendimizin ⁹ رحمه الله امرأ اهدى الى عيوبي [6] kelâm-ı âlf-cenabânesine imtisâl ve misâl olarak Padişahımızın ufacak bir aybını din u devletin selâmeti namına ihtara himmet buvursun. Bilâ fâsıla mehâkim-i Hamidiye'nin ¹⁰ ومن يقتل مؤمناً متعمداً فجزاءه جهنم خالداً فيها وغضب الله عليه ولعنه واعد له عذاباً عظيماً va'id-i şedidinde mazhariyet için yarış edercesine idam hükümlerini isdar edeceklerinde işti-bah buyurulmasun.

Bunların emsâli gözlerimizin önünde durmakda ve kulûb-ı İslâmiyâna acıklı ve müdhiş yâreler açmaktadır.

Kütüb-i sahîha-i diniyede mervî olduğu üzere Cenabı Ömer bin el-Hattab radiyallahu anhu efendimiz Hazreti Abbas'ın Mekke-i mükerrerme'de Safa ile Merve arasında kâin caddeye nâzır hâne-i saadetlerinin mîzâb taşını kaldırmış idi. Hazreti Abbas "Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem kendi yed-i mübarekleriyle vaz' buyurmuş oldukları bir taşı nasıl kaldırıyorsun?" demesiyle Hazreti Farûk-ı a'zam "Öyle ise o taşı tekrar yerine indirecek senin ellerin ve nerdübanın dahi Ömer'in omuzları olmalıdır" demiş ve heman dediği gibi icra buyurmuşdur.

Heyhât!! Bin kerre heyhât!!! En başda padişahımız olduğu halde zalimlerin sû-i kasdlarıyla din-i mübîn-i Muhammedî'nin bina-yı metnini viran ve tahrib ediliyor, ahkâm-ı şer'iyeye pâymâl oluyor, millet-i [7] İslâmiye âh u enîn altında eziliyor, hâlâ ulema-yı din-i İslâm iki çift lakırdı olsun demeye muktedir olamıyor! Ey ulema-yı din-i İslâm neredesiniz? Cenab-ı Âdil-i mutlakın ulemayı zalimlere karşı nasihat ile tavzîf ve tehdidine karşı bu sükütunuzdan bir müstebiddin zulmünü hâşâ mehâfetullâha takdiminiz anlaşılabilir mi?

*
* *

Ey ulema-yı din-i İslâm! İstibdadın pençe-i kâhîrânesi altında ezilen ibadullahın hukuk-ı şer'iyelerini muhafaza ve müdafaa ederek emr-i bi'l marûf ve nehy-i ani'l-münker kaide-i mühimme-i diniyesinin icrasıyla memur ve mükellef olduğunuzu biliyor musunuz?

9 "Ayıp ve kusurlarını söyleyerek beni hidayete sevkeden kişiye Allah merhamet etsin".

10 "Kim bir mümini kasden öldürürse cezası, içinde ebedî kalıcı olmak üzere Cehennem'dir. Allah ona gazab etmiştir, ona lanet etmiştir ve ona çok büyük bir azab hazırlamıştır" (Nisa 4/93).

قال الله تعالى : كانوا لا يتناهون عن منكر فعلواه لبئس ما كانوا يفعلون 11
 وقال النبي عليه السلام: يا ايها الناس امروا بالمعروف وانتهوا عن المنكر قبل ان تدعو الله فلا يجيب
 لكم وقبل ان تستغفروه فلا يغفر لكم ان الاحبار من اليهود والرهبان من النصارى لما تركوا الامر
 بالمعروف والنهي عن المنكر لعنهم على لسان انبيائهم ثم عمهم بالبلاء. (رواه ابو داود والترمذى). 12

Ezcümle casus-ı menhûslarının şerrinden ne kadar şikâyetler etseniz haklısınız. Çünkü bu hususda dahi bir nehy-i azîm-i ilâhîye karşı câ-becâ muhalefetler mülk ü milleti istilâ etmiştir. Zira Cenabı [8] Settâr-ı taâlâ ve tekaddes hazretleri 13 buyuruyor!

لا يبلغنى أحد من اصحابى عن Şâri'-i ekrem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz
 14 احد شيئاً فانى احب ان اخرج اليهم وانا سليم الصدر. kavî-i şerifiyle ashab-ı kiramını irşad buyururlar idi.

Zaman-ı saadetde şevket-i Muhammediye aleyhinde bir an i'âmâl-i habâ- isden gerü durmayan binlerle münafik mevcut iken Peygamberimiz efendimiz hazretleri onların hakkında bile istihbarât-ı hafiyeyi tecviz buyurmamışlar idi. Şeriat-ı garrâ ancak harb zamanlarında müşrikân ordularının harekât-ı askeriyelerini tecessüs etmeği tecviz eder. Yoksa ümmet-i Muhammediye'nin içine bir sürü müfsid ve alçakları musallat ederek şeriat, adalet, meşveret, kanun, hürriyet sözlerini telaffuz edenlerin mürted olmuşcasına hakaretlere dûçar ve hezarân hanümânın mahv u perişan olmasını ve beytûmal-i müslimînin hafiyeye ve casuslara sarf u ihsan edilmesini hâşâ asla kabul etmez.

Lakin dikkat buyurunuz: Ne kadar şikâyetler etseniz haklısınız diyoruz; yoksa bunları sükût ve kitmâna bahane edecek olursanız pek haksız çıkar-sınız.

Filvaki metâ'-ı kalîl-i dünyevî istihsâli uğurunda yekdiğerinize buğz u tehâsüd üzre devam ederseniz hiç şübhe yokdur ki içinizden emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münkeri gayret buyuracak efrâd-ı [9] kalîle birer birer ezilür, mahv olub gider. Hal-i ihtilaf ve tefrikada bulundukca bu belalar eksilmez. Ancak ittifak ve ittifak ile vazife-i diniyelerinizi icra buyur-

11 Allah Teâlâ buyurdu: "Onlar işledikleri herhangi bir fenalıktan birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Hakikat, yapmakta devam ettikleri şey ne kötü idi!" (Maide 5/79).

12 Peygamber aleyhi's-selâm buyurdu: "Ey insanlar! Allah'a dua edip de size icabet etmediği ve istiğfâr edip de mağfirete mazhar kılmadığı zaman gelmeden önce marûfu emredin, münkeri nehyedin. Yahudi ahbar ve Hristiyan ruhban, emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münkeri terkettikleri için Allah, peygamberlerinin lisanı ile onlara lanet etti ve onları umumi belâyâ mübtelâ kıldı" (Ebu Davud ve Tirmizî rivayet etti). (Ibn Mâce, *K. Fitn*, B. 30, nu. 4004. Hadisin ancak ilk cümlesi tesbit edilebilmiştir).

13 "... Birbirinizin kusurunu araştırmayın (tecessüste bulunmayın, casusluk yapmayın), kiminiz de kiminizin arkasından gıybet etmesin..." (Hucurât, 49/12).

14 "Ashabımdan biri (başkasından) bana bir söz getirmiş olmasın ki ben onu kendilerine (sizlere) açıklamış olmayayım. Muhakkak ben selîmu's-sadr biriyim" (Ebu Davud, *K. Edeb*, B. 28, nu. 4860).

duğunuz halde sizin en ufak bir cemiyet-i meşrû'anız orduların göreme-
yeceği işleri görür, milletin selâmet ve saadetini ân-ı vâhidde iade ve istih-
sal edebilir.

*
* *

Ey ulema-yı din-i mübîn! Eslâf-ı kiramınızın âsâr-ı diyanetkârâneleri kü-
tüb-i tarihiyenin lisan-ı haliyle feryad edüb duruyor; her zaman hükümet-
lerini tarîk-ı hakk u hakkaniyet üzere bulunmağa nasıl icbar etmişler idi? İt-
tihad ve ittifak berekâtıyla şeriat-ı garrâyı muhafaza buyururlar idi. Bunca
selâtin-i zâlîme-i mâziye arasında hal' u te'dîb edilenlerin birçoğu onların
akvâl ve ef'âl-i şer'iyelerinden neşet etmiş idi. Hükümet-i müstebidde-i
hâzıra burasını pek güzel biliyor idi. Şu devr-i ahîrde sizi ne hallere dūçar
eylediğini görüyorsunuz. Bir doğru abdest almağı bilmeyen Yıldız ağaları
nâz u na'ım içinde yuvarlanarak hazine-i milleti shevât-ı hayvaniyeleri
uğurunda berbad etdikleri halde humât-ı şer'-i mübîn olacak talebe-i ulū-
mun aylarla etraf ve nevâhîde tese'ül tarîkiyle maişetlerini temin etmeğe
mecbur buldukları züll ü sefalet millet-i muazzama-yı İslâmiyenin na-
musuna yakışır mı?

[10] İdare-i hâziranın yegâne maksadı evvelâ ulema-yı İslâmı halkın na-
zar-ı itibarından düşürmek idi. Hayliden hayli meramına nâil oldu. Zale-
menin havf u ihtiraz edecekleri bir cihet kalmadı. Ulema-yı İslâmın göz-
lerimize çarpan hal-i perişanları[na] beşikdeki çocuklara ihsan buyurulan
"kıdvetu'l-ulemai'l-muhakkıkın" rütbe ve unvanları birer burhan-ı celîdir.
Şu belâ-yı cürme karşı sükün ve sükütunuzla hem kendinizi hem de mil-
leti berbad ediyorsunuz. Bu vazifesizliğiniz hükümet-i zâlîmeyi vâdi-i ser-
bestide keyfe mâ yeşâ mutlaku'l-'inan bırakmıştır.

Şu hadis-i nebevîde سيكون (بعدي) امراء فسقة جورا فمن صدقهم بكدبهم او اعانهم على ظلمهم فليس
منى وليست منهم 15 beyan buyurulan mücâzât-ı azîmeye dūçar olub olmamak
sizin yed-i ihtiyarınızdadır.

*
* *

Vâkıa halife-i âdil ve imam-ı bi'l-hakkın bey'at ve itaatını terk etmek ek-
ber-i kebâirdendir. Ancak şu icmâlin tafsili ve itaat-ı vâcibenin şurût ve ku-
yûdu bugün efkâr-ı umumiyeden imha edilmekte olduğu gibi kütüb-i di-
niye arasından dahi gasb u itlaf olunmaktadır. Evet! Kütüb-i diniye hedef-i
tahrif olmuşdur!!

Ulema-yı Mısır'ın dikkat ve nezaretleriyle Mısır'da tab' edilen *Sahib-i*
Buhari nüshalarında imametın Kureyş'e aid olduğuna dair vârid olan eha-
dis-i şerifenin hâşâ "muzır" (!) ol[acağı]* [11] erkân-ı zulmiyeden Ebü'l-

15 "(Benden sonra) fâsık ve zâlim emirler gelecektir. Kim onların yalanlarını tasdik
eder ve zulümlerinde onlara yardım ederse o benden değildir, ben ondan değı-
lim". (Tirmizî, *K. Cum'a*, 79; nu. 614; Nesaî, *K. Bey'at*, 35-36; Ahmed b. Han-
bel, III/24, 92)

* Metinde eksiklik var, köşeli parantez içindeki kısım *Mizan*'daki neşirden tamam-
lanmıştır. [IK.]

Hüda'nın işaret-i dalâletkârânesi üzre tevehhüm edildiğinden "irade-i hı-lafetpenâhî" ile nüsah-ı mezkûre "ihrak" edilerek ehadîs-i münzireyi tayy u ihrac etdikden sonra tekrar İstanbul'da tab'ına teşebbüs olunmuş ve kü-tüb-i mutebere-i İslâmiyeden *Kitab-ı Mevakıf*'in şurû-tı imamet beyanı-nı hâvi mebhasleri mahv u nâ-bedîd edilmekte bulunmuşdur.

*

* *

İki sene mukaddem Kazan müslümanları bir mebus gönderüb Rusların kütüb-i diniyeye ilişdiklerini beyan ile Cenabı Halife'den imdad taleb etmişler idi. Müracaat etdikleri zat; "Halife, Moskof'dan bedter olarak ah-kâm-ı diniyeye tecavüz ediyor. Nafile vakit zâyî' etmeyiniz. Bu kapuda öy-le şeylere ehemmiyet veren yokdur" demişdir!

Ey ulema-yı muasırîn! Devr-i Cenabı Muhammedî'den beru karnen ba'de karnin rüesa-yı din-i İslâm arasında devr u teselül eden emânâtul-lahın sizin zamanınızda hıyanet ve cinayetlere kurban edilmesine Allah için olsun nasıl tahammül ediyorsunuz!

Şeriat-ı Muhammediye her çe bâd âbâd itaat-ı âmiyâne ile emr etmemiş-dir. ¹⁶ *انما الطاعة في المعروف* hadis-i şerifi sûret-i itaati hasr u tayin buyurmuşdur. Padişaha itaat yüzünden evâmîr-i ilâhiyeye isyan etmek ne demektir?

[12] ¹⁷ *اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الامر منكم* nass-ı celfîlini sû-i istimale uğratmak Hakk'a isyan etmektir.

Sultan Murad hazretleri ne için hal' edilmiş idi? Zira mecnunluğu ilan edilmiş ve mecnunun ahkâm-ı şer'iyeyi ikame edemeyeceğinden hal'i lazım gelmiş idi. Pek a'lâ. Ya şeriat-ı garrânın ahkâm-ı celfîlesini sû-i kasd ve te-vehhümâtına karşı altüst ederek ahlâk-ı İslâmiyeyi ifsâd ve re'âyâyı berbad eden sahib-i şuûrun bekası nasıl caiz oluyor?

Hele Sultan Murad hazretleri hakikaten mecnun mu idi?

İşte bu müdhiş muamma asr-ı Hamidî'nin en parlak mukaddemâtının biridir. Bunun aksini müsbit ve mübeyyin beyinâtı bir tarafa bırakalım da yalnız şu kadar düşünelim ki; gerçekten muhtellu's-suûr olsaydı efkâr-ı umumiyyeyi istilâ eden heyecanın teskini hususunda hal-i mecnunânesini âleme ilan için çarşı ve pazarlarda gezdirüb teşhir etmekte bir gün fevt ve tehir etmezler idi. Yoksa biçareyi hayyen defn edercesine zindan köşelerinde tevkîf ederek bir ferd-i âferîde ile ihtilal etmekden men' u ihtiraz eme-leri neden ilerü gelstün.

*

* *

Ey ulema-yı din-i İslâm! Ta'dâd ve tenâhî kabul etmeyen seyyiât-ı vâ-kı'anın ref' u def'iyle milletin selâmet u saadetinin istihsali [13] ancak usûl-i meşveret kaide-i mühimme-i diniyesinin iade ve icrasıyla mümkün

¹⁶ "İtaat ancak marûftadır." (Buharî, *K. Ahkâm*, 4; Müslim, *K. İmare*, 39-40; Ebu Davud, *K. Cihad*, 87; Nesai, *K. Bey'at*, 34; Ahmed b. Hanbel, I/82).

¹⁷ "Allah'a itaat edin, Resûl'üne ve sizden olan ulu'l-emre itaat edin" (Nisa 4/59).

olabileceği bir hakikat-ı bedîhiye hükmüne geçmiştir. Bunca seyyiâtın sebeb-i aslîsi teferrüd ve istibdad olduğu halde çare-i salah ve ıslahı dahi ancak ehl-i hall ü akdin meşveretiyle mesâlih-i âmmeyi idare etmek olduğu şübheden ârî ve berîdir.

Usûl-i meşveret diyanet-i Muhammediye'nin bir rûkn-i rekîn ve hısn-ı hasîni idi. Sultan Abdülhamid hazretleri hîn-i cülûsunda nusûs-ı şer'îye muktezası üzere usûl-i meşveretle mesâlih-i umumiyeği idare edeceğini taahhüd ve tekeffül ederek ahidnâmesini toplarla âleme ilân etmiş idi.

Hayfâ ki din-i mübînin o esas-ı metîni dahi Padişah'ın istibdad-ı zâlimâne-sine kurban oldu gitti. Halifeyi 18 وشاوروهم فى الامر nass-ı cefline imtisâle icbar edecek bir hal u hareket görünmedi. O zamandan berü sükût ve sükûnet ulema-yı İslâmın bir meslek-i mahsusu hükmüne geçdi. Zulûmât-ı zulm ü istibdad âfâk-ı İslâmiyeği kaplamağa başladı. 19 يا ايها الذين امنوا امنوا بالعقود emr-i ilâhîsi unutuldu. 20 اربع من كن فيه كان منافقا حقا : من اذا حدث كذب واذا اذعن خان واذا عاهد غدر واذا خاصم فجر hadis-i şerifine dikkat eden olmadı.

[14] Kanun-i Esasi ile edille-i kâti'a-i şer'iyeden olan icma' karargâr olmuş idi. Temelinden vîran u perişan edildi. Müdafaa ve muhafaza edecek bir ehl-i hamiyet çıkmadı. Din-i Muhammedî hakkında -hâşâ- ümmet-i Muhammediye'nin terakkîsine mâni' olduğuna dair olan ağıyârın itirazât-ı vâhiyesi işidildi. Millet-i beyzâ-yı İslâmiye ecânibin tahkir u tezyifine hedef oldu. Devlet-i İslâmiyenin beka ve hayatından kat'-ı ümid edecek zamanlar geldi.

Bereket versün ki 21 لا تجتمع امتى على الضلالة buyuran Şâri'-i ekrem sallallahu aleyhi ve sellem efendimizin rûhaniyet-i kudsiyeleri âsârından şu son zamanlarda millet-i İslâmiyenin erbab-ı gayret u hamiyeti tarafından ıslahât-ı vâcibenin esas-ı şer'îsi olacak usûl-i meşveretin ihya ve iadesi uğurunda bir Cemiyet-i hayriye [İttihad ve Terakki Cemiyeti] teşekkül etmiştir ki milletin istikbal-i müdhişden reha-yâb olacağına dair kavî ümidler uyardırılmış ve henüz millet-i İslâmiyede âsâr-ı hayat bulunduğunu tebşîr eylemiştir.

İstilah-ı zaman üzere bunlara "Ahrar" itlak ediliyor. Lisan-ı şer'-i Muhammedî ise bunları "Müceddidîn" unvan-ı güzîniyle tebcil buyuruyor.

*
* *

Ey ulema-yı din-i İslâm! Millet-i İslâmiye ıslahât-ı şer'îye [15] icrasına

18 "... İş hususunda onlarla müşaverede bulun..." (Âli İmran, 3/159)

19 "Ey iman edenler! Akitlerinizin icaplarını yerine getirin..." (Maide 5/1).

20 "Dört şey vardır ki bunlar kendisinde olan hakiki münâfık olur: O kişi ki konuştuğunda yalan söyler, kendisine verilen emanete hıyanet eyley, söz verdiği/ahitte bulunduğu zaman sözünde durmaz/ahdini bozar ve muhasamada azgınlık gösterir." (Buhârî, *K. İman*, 24; Müslim, *K. İman*, 106; Ebu Davud, *K. Sünnet*, 15).

21 "Ümmetimin dalâlet üzere ictima etmez". (Tirmizî, *K. Fitn*, 7; Darimî, *Mukaddime*, 8; Ahmed b. Hanbel, V/145).

sizi davet ediyor. Feryad u istimdad eyliyor. Gayret u hamiyet-i diyanetkârânenizi görmek istiyor.

A'dâ-yı din u millet tarafından "Müceddidîn" Cemiyet-i hayriyesine ihtilâl ve ifsad isnadâtı ulema-yı İslâmı iğfal etmemelidir. Hayli zamandır Cemiyet tarafından makam-ı hilafete vukû' bulmakda olan nesâyih-i diniye böylece tesir etmeyecek olursa nihayet din ü milletin selâmeti namına icra-yı fi'iliyâta mecbur olacakları zaruridir. Ancak milyonlarla ümmet-i Muhammediye'nin mahv u perişanlıktan tahlîs ve muhafazaları uğurunda binlerle insanın telef edilmesi usûl-i şer'iyeden olduğunu bilirsiniz. Şerr-i kalîl için hayr-ı kesîri terk etmek şerr-i kesîr olur. Halbuki ifâ-yı vazifeni-ze himmet etdiğiniz halde kimsenin burunu bile kanamaz.

Ey ulema-yı kiram! Gözlerinizi açınız! Dikkat ediniz! Biraz da Yıldız'ın siyaset-i hariciyesini tahkik ve tedkik buyurunuz. Rusya İmparatorunun padişahımıza bir vaâi olduğunu, İstanbul sefirinin Mabeyn üzerinde bir âmir-i mutlak kesildiğini bilirsiniz, eski düşmanın dostluk yüzünden can alacak damarımıza sarıldığını anlarsınız. Böyle kalırsa devr-i saadetden Hazreti Fatih'in zamanlarına kadar milyonlarla nüfus ve emvâlin bezliyle mâlik olduğumuz makarr-ı hilafet-i İslâmiye ma'azallah bir şahsın sû-i kasd ve tevehhümât-ı nefşâniyesine feda olub gidecektir!...

[16] İnsaf ediniz. Bugün hilafet-i İslâmiye namını hâmil Devlet-i Osmaniye'den başka bir hükümet-i İslâmiye yoktur. Allah göstermesün, bu da mahv u izmihlâle uğrayacak olursa artık Benî İsrail'den daha bedter bir hal-i zillet u meskenete dûçar olacağımıza iştibah etmeyiniz!

Ey zümre-i muvahhidîn! Farz edelim ki mülk ü milletin, hilafet ve imametnin mahv u inkırazına razı oluyorsunuz; ümmet-i Muhammediye'nin el-'iyazü billâh müşrik olmasını dahi kabul edecek misiniz?

Peygamberimiz efendimiz hazretlerine mahsus olan "rahmet-i âlemi-yân" sıfat-ı celîlesi, hulefa-yı râşidîn rıdvânullahi aleyhim ecma'in hazarâtına verilen "emîru'l-mü'minîn" unvan-ı âlîsi padişahımızın kibr u azametine az geliyor da sıfât-ı kudsiye-i ilâhiyeye dahi iştirak etmek istiyor. İstanbul evrâk-ı havadisini okuyorsunuz. Heman her sütunlarında padişahımızın hakkında "velînimet-i âlem" itlâkını görmüyor musunuz?

Ey müslümanlar! Velînimet-i âlem kimdir? Cenab-ı Hallâk-ı azîmu's-şan taâlâ ve tekaddes hazretleri değil midir?²²

Ey ulema-yı din-i İslâm! Artık illallah! Feryâd!..

Bu meskeneti terk ediniz, ma'nen ve maddeten size tâbi' olan ahali-i mazlumeye pişvay olunuz, liva-yı hakk u hürriyeti açınız, merkez-i zulm ü istibdadı mahv ediniz. Yoksa lâ felâh!...²³

22 Bir tür Arap hilafetine atıfta bulunan ve bu paragraftan sonra gelen şu iki cümle *Mizan*'daki neşirde olmasına rağmen risâle olarak baskısına alınmamıştır:

"Ey veresetü'l-enbiya makamında olan ulema-yı din-i İslâm! Asıl 'hikmet-i siyasiye-i İslâmiye' Yıldız kırkanbarlarının safatalarında olmayub meydana olan evâmîr-i ilâhiye ve nesâyih-i nebeviyeye müsteniden Cenabı Allah'ın ve ümmet-i merhumenin hukukunu muhafaza yolunda ifâ-yı vazife-i diniye ile Mekke'dedir".

23 Bu paragraf *Mizan*'daki neşirde yoktur.